

С. В. Стельникович

ДОКУМЕНТИ ЦДАВО УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті аналізуються документи ЦДАВО України, які відображають становище території Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації (1941–1944 рр.).

Ключові слова: ЦДАВО України, Житомирсько-Вінницький регіон, нацистська окупація, джерельна база.

Вивчення регіональних особливостей нацистської окупації України передбачає необхідність залучення широкої архівної джерельної бази. Серед такої – і документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Їх осмислення є вкрай важливим для дослідження становища території Житомирсько-Вінницького регіону, який став основою генерального округу Житомир (ГОЖ), одного із найважливіших адміністративно-територіальних утворень у складі райхскомісаріату України (РКУ), в другій половині 1941 – на початку 1944 рр.

Аналіз документів ЦДАВО України як джерельної бази дослідження нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону не проводився. Здебільшого вони характеризувалися узагальнено при підготовці спеціалізованих тематичних видань [1, 32-49, 860-871], відповідно до осмислення деяких аспектів нацистської окупаційної політики й проявів життя місцевого населення в РКУ [2] та ГОЖ [3].

Метою пропонованої статті є розгляд документів ЦДАВО України як джерельної бази вивчення нацистської окупації території Житомирсько-Вінницького регіону (ГОЖ) в період Другої світової війни.

Увесь джерельний масив ЦДАВО України, який стосується історії Житомирсько-Вінницького регіону (ГОЖ) періоду нацистської окупації другої половини 1941 – початку 1944 рр., можна поділити на чотири групи. Це: так звані «окупаційні фонди», тобто фонди органів управління, організацій, установ, підприємств та формувань, які здійснювали режим окупації або ж діяли під контролем окупаційної влади; фонди організацій і формувань українського руху опору (самостійницького руху); радянських державних комісій з розслідування злочинів нацистів і встановлення заподіяних ними збитків на території України в період війни та дослідження історії Великої Вітчизняної війни; архівні колекції. Окремо виділяються фонди радянських органів влади та управління післявоєнного періоду, які містять дотичну проблематику [1, 32]. Відповідно, за походженням ці документи є німецькими, формувань українського визвольного руху та радянськими, а їх мовна основа – німецька, українська та російська. Частина німецькомовних матеріалів у післявоєнний час була перекладена російською та українською мовами.

Документи одного із центральних окупаційних фондів ЦДАВО України – ф. 3206 («Рейхскомісаріат України, м. Ровно») – відображають загальні питання окупаційної політики, методи її реалізації на території РКУ в цілому і на рівні окремих генеральних округів; дозволяють визначити адміністративно-територіальний устрій ГОЖ станом на 25 вересня 1941 р., 11 листопада 1941 р., 15 лютого 1942 р., 1 січня 1943 р. тощо. Ф. 3676 («Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, м. Берлін, м. Київ») містить матеріали Оперативного штабу райхсляйтера А. Розенберга (ERR). ERR відповідно до наказу Гітлера від 1 березня 1943 р. мав право, вивчаючи діяльність різних культурних та ідеологічних установ й організацій на окупованих територіях, конфісковувати будь-які культурні цінності [1, 36, 861]. Матеріали ф. 3676 стосуються організації музейної, бібліотечної, архівної справи, виходу офіційних україномовних газет на території Житомирсько-Вінницького регіону. Донесення референта по справах фольксдойче при начальнику

фронтового оперативного відділу групи армій «Південь» доктора Карла Штумппа, матеріали організації німецьких поселень засвідчують практичні кроки реалізації колонізаційних проектів нацистів та налагодження життя фольксдойче в ГОЖ. У фонді також знаходимо оригінал німецького щомісячного педагогічного видання «Der volksdeutsche Erzieher» («Педагог для фольксдойче»), який з початку 1943 р. виходив при генеральному комісарі Житомира, та звіт уповноваженого по справах освіти німецької колонії Гегевальд Карла Швінгеля від 27 грудня 1943 р., який характеризує специфіку організації освітнього життя на території німецької колонії. Зауважимо, що деякі документи, серед яких німецькі статистичні дані про кількість шкіл для фольксдойче на території ГОЖ станом на 15 червня 1941 р., є неточними (значно завищеними) [4, 61].

Ф. 3736 («Табір козацького легіону німецької армії, м. Бердичів Житомирської області») включає список керівного та рядового складу бойової сотні козацького легіону Бердичева, який перебував у складі німецьких збройних сил. Серед документів ф. 3959 («Український центральний комітет, м. Львів, Польща»), який тематично не стосується ГОЖ, до однієї зі справ вміщено матеріали відділу пропаганди Житомирського обласного управління, який контролювався мельниківцями.

«Повідомлення з окупованих східних областей» (ПОСО) впорядковані у ф. 4328 («Штаб командування начальника поліції безпеки окупованих східних областей»). Це переклад німецькомовних матеріалів, які уклалися штабом командування начальника поліції безпеки та служби безпеки в Берліні на основі донесень окружних управлінь поліції безпеки з окупованої території. У післявоєнний період ПОСО виступали звинувачувальним документом на Нюрнберзькому процесі [5, 1]. У фонді ф. 4328 ПОСО представлені не повністю. У наявних є інформація про попередження німецькими органами диверсій на виробничих підприємствах регіону (№ 3, 5), вивіз місцевого населення на примусові роботи до Німеччини (№ 7), діяльність радянського партизанського руху та акції німців з його придушення, у тому числі по знищенню місцевих населених пунктів як

«попереджувального заходу» (№ 15, 32, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 48, 49, 51, 54); виникнення у Житомирі організації «Вільні козаки», яка, виступаючи за «самостійну і вільну Україну», водночас займала антибандерівську та антимельниківську позиції (№ 11), та Націонал-української партії в Попільні (№ 29), а також діяльність українського національного руху опору Т. Бульби-Боровця (№ 4, 54) тощо. Останньому питанню присвячене ПОСО № 55 «Виникнення і розвиток української банди Боровця – відомої під назвою “Тарас Бульба”» від 21 травня 1943 р., де, окрім іншого, наявна інформація про бульбівську Поліську Січ.

Документи українського руху опору ЦДАВО України, які характеризують діяльність націоналістів у регіоні, представлені матеріалами ОУН(Б), ОУН(М) та Поліської Січі Т. Бульби-Боровця. Найбільшим на змістовим наповненням є ф. 3833 («Крайовий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях»). У ньому присутні кореспонденція між обласним і міським управліннями Житомира та Я. Стецьком з приводу львівського акту 30 червня 1941 р. і організаційних моментів початку роботи відповідних управлінь; звіти бандерівців по створенню місцевих органів влади на Житомирщині, їх діяльність на Вінниччині, суперництво з мельниківцями за вплив на місцеве населення; відомості про рейди УПА на Житомирщину у середині 1943 р. та стан деяких регіонів області в цей час. До фонду включені друковані видання бандерівців («Українська пресова служба», «До зброї»), мельниківців («Наша боротьба», «Сурма») різних років, листівки, інші пропагандистські матеріали. Документи ОУН(Б) та ОУН(М) частково відображають діяльність Поліської Січі.

Для радянських органів, які займалися комплектуванням архівних фондів у післявоєнний час, усе, що було антирадянським, автоматично підпадало під поняття «націоналістичне». Саме цим можна пояснити включення до ф. 3833 брошури «Правда про “партизанський рух”». Показання офіцера “Українського штабу партизанського руху” капітана Русанова» [6], яка у назві відповідної справи означена «націоналістичною». Насправді ж це,

нібито, стенограма допиту полковником Російської визвольної армії полоненого капітана Олександра Русанова, який на різних посадах працював в УШПР. У брошурі дискредитується діяльність центрального керівництва партизанським рухом на Україні та деяких партизанських командирів.

Бульбівський «Закон українського партизана», прийнятий в період діяльності Поліської Січі у другій половині 1941 р., міститься у ф. 3837 («З'єднання південних груп Української Повстанчої Армії “УПА-Південь”»). Документ дозволяє зрозуміти ідеологічно-політичну платформу діяльності формувань Т. Бульби-Боровця протягом серпня – листопада 1941 р. на теренах північно-західної Житомирщини. Малочисельні матеріали зі вказаної проблематики також наявні у ф. 3838 («З'єднання північних груп Української Повстанської Армії – (УПА-“Північ”»)). Серед них привертають увагу бандерівський суспільно-політичний огляд «По Україні» за серпень 1943 р., у якому відображена загальна суспільно-політична обстановка та умови життя місцевого населення кількох регіонів Житомирщини, є інформація про рейди УПА на схід, їх вплив на місцеве населення, збройні сутички з німцями та радянськими партизанами.

Фонди радянських державних комісій з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків та дослідження історії Великої Вітчизняної війни представлені ф. 3538 («Українська республіканська комісія з обліку збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками»). Фонд містить організаційні матеріали облкомісій та деяку інформацію про збитки, заподіяні німцями територіям, які входили до складу ГОЖ.

Важливими для вивчення нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону є архівні колекції ЦДАВО України. До ф. 4217 («Республіканська виставка “Партизани України” в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (Колекція фотодокументів і негативів), м. Київ») включені матеріали (фотодокументи та негативи) однойменної виставки. В одній зі справ ф. 4217 фотокопія карти «Партизанський край» географічно окреслює територію,

підконтрольну радянському партизанському руху станом на весну 1943 р. Відповідно до карти, ця територія охоплювала лісові села 14 районів півночі України та півдня Білорусі площею 1875 км² із населенням понад 200 тис. осіб. Переважна частина партизанського краю розміщувалася у межах північної частини ГОЖ [7].

Документи ф. 4620 («Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.») тематично можна поділити на матеріали, які стосуються радянського партизанського руху та політики німецької окупаційної влади на території ГОЖ. Фонд містить значний масив різного роду документів (повідомлення, листування, звіти, висновки, стенограми, спогади тощо) про бойову діяльність і партійно-політичну роботу партизанських відділів і з'єднань Житомирської та Вінницької областей, ЦШПР, УШПР, тематичних виписок із газет, радянських листівок, інших пропагандистських матеріалів; свідчень про каральні операції німців проти партизанського руху та діяльність націоналістів у регіоні. Разом з тим, об'єктивність окремих матеріалів, зокрема свідчень очевидців, представлених у фонді, можна поставити під сумнів. Такими видаються деякі епізоди спогадів командира з'єднання партизанських загонів Вінницької області полковника Я. Мельника про рейди на територію Вінницької області. За слів командира, 17 липня 1943 р. за особистим наказом Гітлера його з'єднання зазнало масованої атаки німців у складі дивізії СС до 2 тис. осіб, які мали на озброєнні навіть танки. До операції була залучена також поліція південних районів Вінниччини. Незважаючи на підтримку авіації, наявність танків, штурм артилерії та значний особовий склад, німці, зі слів Я. Мельника, після 6-годинного бою були змушені відступити, зазнавши значних втрат: 280 осіб убитими та понад 300 раненими. З боку партизан втрати становили лише 12 осіб раненими [8, 30-31]. Потенційно ж загальна кількість бійців з'єднання Я. Мельника у різні часи сягала (і могла брати участь в описаній акції) до 1,5 тис. чоловік [9, 169], за іншими даними – до 3 тис. осіб [10, 11, 14]. Зважаючи на описаний масштаб антирадянської

операції німців, який можна поставити під сумнів, недостовірними видаються і її результати.

Документи ф. 4620, які відображають політику німецької окупаційної адміністрації, представлені проміжними та узагальнюючими матеріалами Житомирської та Вінницької обласних комісій з розслідування злочинів нацистів і встановлення заподіяних ними збитків, у тому числі списком концтаборів, сформованим на основі документів Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів нацистів на окупованих територіях; перекладеними російською та українською мовами виписками з наказів вищого німецького військового та цивільного керівництва, адміністраторів РКУ, ГОЖ, інших документів. Особливу цікавість становлять переклад німецькомовного путівника по м. Вінниця [11], матеріали для збірників документів, які були підготовлені членами Комісії зі встановлення та обліку збитків, наприклад, для повоєнного видання документів «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.» (1948 р.) [12].

У ф. 4620 також присутні тексти перших дисертаційних досліджень, у яких піднімаються питання становища Житомирсько-Вінницького регіону в часи нацистської окупації. Серед таких: дисертації О. А. Стрельцова «Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (VII.1941 р. – XII.1943 р.)» [13] та Т. І. Халепо «Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України» [14].

Важливими є матеріали ф. КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на тимчасово окупованих східних територіях»). Фонд сформований на основі замікрофільмованих Національним архівом США трофейних німецьких документів, які на завершальному етапі Другої світової війни перейшли під контроль американського військового командування. У вересні 1965 р. ці мікрофільми були придбані Головним архівним управлінням УРСР в американській стороні та передані на зберігання до Центрального державного архіву

Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (нині – ЦДАВО України) [1, 48]. Разом із документами 1939–1945 рр., які відображають хід військових дій та різні аспекти, у тому числі загальні, нацистської політики у різних частинах окупованої Європи, значна їх кількість стосується ГОЖ. Це – в основному матеріали військової адміністрації, міністерства окупованих східних територій, РКУ, житомирського генералкомісаріату, місцевих німецьких керівників тощо.

Документи ф. КМФ-8 дозволяють простежити особливості утвердження військових окупаційних структур (відділів військової адміністрації охоронних дивізій та польових комендатур) у регіоні, формування місцевих допоміжних органів влади, політики військової адміністрації. Значний масив джерельної інформації фонду відображає процеси формування адміністративно-територіального устрою ГОЖ, цивільних окупаційних структур та різні напрямки їхньої політики, стан економічної, соціальної та духовної сфер, що відобразилося на умовах життя місцевого населення; німецьку колонізацію регіону; діяльність радянського партизанського руху та акції німців з його придушення.

Серед окремих документів ф. КМФ-8 необхідно звернути увагу на матеріали, які характеризують адміністративно-територіальну структуру ГОЖ станом на 15 вересня 1941 р. Відповідно до цього, округ мав включати 2 міські комісаріати Житомира і Вінниці та 29 гебітскомісаріатів Житомирської, Вінницької областей України та Поліської області Білорусі [15, 121-123]. Проте через необхідність задоволення територіальних претензій Румунії, до складу Трансністрії відійшла південна частина Вінниччини, тому площа ГОЖ скоротилася, а його структура зазнала змін. Різнобічна інформація протокольного характеру включена до рапорту генерального комісара Житомира за травень 1942 р. [16, 1-11; 17, 1-19; 18, 1-3]. Особливе значення має запис змісту доповіді начальника головного відділу продовольства ГОЖ Кьонігга, озвученої у Вінниці 16 червня 1943 р. У доповіді німецький урядовець торкається не лише питань сільського господарства та специфіки втілення аграрних реформ в генеральному окрузі,

а й інших аспектів нацистської політики та діяльності партизанського руху («банд», як відзначено у документі). За словами Кьонігга, через партизанську загрозу, яка особливо посилилася протягом весни 1943 р., не можна було використовувати 61 % усієї посівної площі [19, 281-285]. Доповідь про досвід роботи гебітскомісара Чуднова та Речиці Блюмеля райхсміністру А. Резенбергу від 8 травня 1944 р. дозволяє охарактеризувати ставлення комуністичного руху опору до місцевого населення окупованих територій [20, 162].

Додаткову інформацію знаходимо у фондах радянських органів влади та управління післявоєнного періоду. Як приклад, у ф. 1 («Верховна Рада Української РСР»), де наявні оперативно-розвідувальні зведення УШПР, інформація про бойові операції партизанів, довідка про кількість партизанських підрозділів і партизан, які діяли на території України, у тому числі Житомирсько-Вінницькому регіоні, в період війни тощо.

Отже, проаналізовані архівні матеріали ЦДАВО України, які відображають становище території Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації, є досить кількісними, широкими як за змістом, так і за характером. За умов виявлення деяких неточностей та суб'єктивних моментів, разом із залученням джерельної бази інших архівів, як і джерел іншого типу, документи ЦДАВО України дозволяють проаналізувати загальні риси та особливості нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону в 1941–1944 рр.

Джерела та література

1. Архіви окупації: 1941–1944 / [упоряд. Н. Маковська; голова редкол. Г. Боряк]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с. – (Більше не таємно; т. 1).

2. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Салата. – Донецьк, 2010. – 35 с.

3. Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гінда. – Черкаси, 2007. – 20 с.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 4, спр. 97, 347 арк.

5. ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 1, 70 арк.

6. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 82, 24 арк.

7. ЦДАВО України, ф. 4217, оп. 1, спр. 2, 1 арк.

8. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 109, 58 арк.

9. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 18, спр. 23, 183 арк.

10. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, 53 арк.

11. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 20, 7 арк.

12. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 262, 67 арк.

13. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 264, 135 арк.

14. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, 217 арк.

15. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, 135 арк.

16. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64, 11 арк.

17. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 221, 20 арк.

18. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 223, 3 арк.

19. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, 450 арк.

20. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 101, 302 арк.

Stelnykovych S. V. The documents of CSASBPG of Ukraine as resource base for research of the history of Zhytomyr and Vinnytsia region during the Nazi occupation (1941–1944).

In this article are analyzed the documents of CSASBPG of Ukraine that reflecting position of the territory of Zhytomyr and Vinnytsia region during the Nazi occupation (1941–1944).

Key words: CSASBPG of Ukraine, Zhytomyr and Vinnytsia region, Nazi occupation, resource base.